

terug meer aandacht te besteden aan de concrete, zinnelijke dimensie van het bestaan. Deze zinnelijke dimensie was nog wel aanwezig in de Romantische natuurlyriek, en deze kan ons dan ook volgens Lemaire tot voorbeeld strekken. Lemaire laat het overigens niet na om ook binnen de wetenschappen op zoek te gaan naar een rijker beeld van de werkelijkheid. Zo pleit hij in het stuk over de betekenis van de zang van zangvogels tegen het biologische functionalisme dat die zang interpreteert als niet meer dan een functie binnen de overlevingsstrijd. Hiertegenover stelt hij de bevindingen van Portmann, die in de vogelzang een uiting ziet van zelfexpressie. Lemaire wijst hierbij uitvoerig op het feit dat er een zeker 'teveel' lijkt aan de vogelzang: zangvogels zingen ook buiten het broedseizoen en ze lijken er een zeker genoeg in te scheppen de zang van anderen te imiteren. Overigens is Lemaire zich hier als vanouds bewust van te verregaande vereenzelviging en antropomorfisering van onze relatie tot de dieren en tot de natuur in het algemeen. Ons verlangen naar harmonie met de ons omringende wereld blijft voor hem uiteindelijk een heimwee naar een paradijs dat nooit bestaan heeft. Jammer genoeg heeft Lemaire ook over deze onttovering weinig nieuws te melden en krijgt de theorie weer een te summiere uitwerking.

Uiteindelijk heeft Lemaire met dit werk een rijke en boeiende cultuurgeschiedenis geschreven; een werk dat uitermate geschikt is voor degenen die de tijd hebben om rustig te kuieren langs de wegen van de culturele interpretatie van vogels. Het boek bevat daarmee vooral interessante weetjes over die culturele geschiedenis zelf, maar heeft een zwak uitgewerkt theoretisch kader. Toch kan het boek warm aanbevolen worden als een verademing binnen de erg wetenschappelijke en weinig poëtische vogelgidsen die doorgaans gehanteerd worden in de middens van de natuurliefhebber. Een werk als *Op de vleugels van de ziel* kan wel degelijk bijdragen tot de naar mijns inziens broodnodige verbreding van de waarde die de natuur voor ons heeft. Deze waarde wordt immers doorgaans bepaald door biologen en ecologen. Lemaire bewijst met *Op de vleugels van de ziel* echter dat ook de cultuurwetenschapper hier over kan, mag en moet meespreken.

Noot: Het hoofdstuk over de leeuwerik verscheen reeds als zelfstandige publicatie: Ton Lemaire, *De Leeuwerik: cultuurgeschiedenis van een lyrische vogel*. Amsterdam, Ambo, 2004 (cf. *Oikos* 29, 2/2004). Het hoofdstuk in *Op de vleugels van de ziel* is een grondig herwerkte versie van deze publicatie.

Glenn Deliège

Woede als kritisch potentieel

Peter Sloterdijk, *Woede en tijd. Een politiek-psychologisch essay*, Amsterdam: SUN, 2007, 320 pp., ISBN 978-90-8506-416-9

Het wijsgerige project van de Duitse filosoof Peter Sloterdijk laat zich nog het best omschrijven als 'tijdsdiagnostiek', met een uitgesproken kritische en antropologische inzet. Hoe kunnen we

vandaag met de grote verhalen van de moderniteit in het reine komen en andere vormen van subjectiviteit, 'Weltbezug' en samenleven ontwerpen? Na enkele werken over globalisering, heeft de veelschrijver Sloterdijk nu in zijn zwaarste stijl een kleine cultuurgeschiedenis van de 'woede' bijeen gepend. *Woede en tijd* bepleit een ander mensbeeld, en stelt de vraag naar het kritische en politieke potentieel van geaccumuleerde

woede voor de 21ste eeuw. Het boek biedt niet enkel een verklaringsmodel voor radicalisme en terrorisme, maar stelt ook uitdrukkelijk de vraag naar uitwegen voor het linkse denken in het postcommunistische tijdperk.

Sloterdijk benadert de woede in de eerste plaats fenomenologisch, verwijzend naar de Griekse *thymos*, "het 'orgaan' in de boezem van helden en mensen die vatbaar zijn voor grote opwellingen." (p. 19) De 'thymotiek' van de mens omvat dan ook een waaier van gevoelens: "zijn trots, zijn moed, zijn kordaatheid, zijn geldingsdrang, zijn verlangen naar gerechtigheid, zijn gevoel voor waardigheid en eer, zijn verontwaardigdheid en zijn strijdbaarwrekende energieën." (p. 22) De woede kan zich echter ook transformeren in schaamteenzelfverwijt, in ressentimenten wraak, in haat en uitroeiingsverlangens. Tegenover het afreageren en de explosieve ontlading zonder reserve, stelt zich de vraag hoe de woede kan worden gekanaliseerd en voor hogere doeleinden aangewend. Accumulatie in 'woedebanken' verleent de thymotische energie een projectkarakter, tilt het "van de lokale en intieme emotie naar openbare en politieke programma's" (p. 80), vormt het potentieel voor een revolutie of interventie op geopolitieke schaal.

Een goed deel van *Woede en tijd* wordt ingenomen door twee historische hoofdstukken. Het eerste onderzoekt de joods-christelijke traditie van de 'toornige God' en heeft bijzondere aandacht voor apocalyptiek als een vorm van wereldverzaking. Het tweede gaat over de moderne verontwaardigingscultuur van het communisme. Sloterdijk gaat onder meer in op het anarchisme als vorming van de 'activistische habitus', portretteert revolutionairen als carrièrejagers, en verwijt tal van linkse denkers (waaronder Sartre) dat ze de ogen sloten voor de rode terreur van Lenin, Stalin, Mao en hun adepten. Tijdens die lange aanloop naar de huidige situatie stipt

Sloterdijk nog een derde type van woedeorganisatie aan: "Ofwel de seculiere anti-imperialistische opstand, ofwel de religieuze of parareligieuze hoop op de totale ondergang van alle systemen – een alternatief waaraan de moderniteit slechts één, zij het beslissende derde waarde heeft toegevoegd: die van de reformistische, op middellange termijn afgestemde overwinning van historisch gegroeide misstanden door het toepassen van liberaal-democratische procedures. Het spreekt vanzelf dat de derde optie de enige beschavingsstrategie is die op den duur kans van slagen heeft." (p. 121-122) Een waardering van de thymotiek vraagt om een ander mensbeeld. In *The End of History and the Last Man* (1992) zette Francis Fukuyama het hegeliaanse verlangen naar erkenning, alsook het begrip *thymos*, terug op de cultuurkritische agenda. Sloterdijk wil een linkse interpretatie geven van het "aangeboren gevoel voor eigenwaarde en rechtvaardigheid" (p. 31). Hij trekt van leer tegen de psychoanalyse en het denken dat de hele werkelijkheid vanuit de begeerte verklaart, precies omdat dit smalle mensbeeld van het eeuwige tekort samen met het kapitalisme en de beeldcultuur aan de basis ligt van de consumptiemaatschappij en een verregaande individualisering en depolitisering van de bevolking – een gevaarlijke "multi-egoïstische situatie." Sloterdijk spreekt van de "consument-burger", en laat dat net het mensbeeld van het merendeel van de huidige politici zijn. Hij pleit voor een herwaardering van de thymotische inborst, en daartoe zijn in de eerste plaats andere verhalen nodig, een complexere narrativiteit en aandacht voor betekenis.

Het grote verhaal van de liberale democratie volstaat niet: "Wanneer de fysieke strijd gestreden is, breken de metaforische oorlogen uit. Die zijn onvermijdelijk omdat de summere verzoeningsmaatregel van de liberale wereld, de wederzijdse erkenning van

allen door allen als gelijkgerechtigde medeburgers van de gemeenschap, in werkelijkheid veel te formeel en algemeen blijft om het individu uitzicht te bieden op het gelukkige bewustzijn." (p. 55) Aan het einde van zijn boek moet Sloterdijk niet enkel vaststellen dat de politiek in de ban is van het midden en de consensus, en dat de massamedia alle inhouden neutraliseren en banaliseren, maar ook dat "de huidige woedesubjecten niet meer [beschikken] over richtingwijzende scenario's, over inspirerende verhalen, die hun een vitale plaats in de wereldgeschiedenis toewijzen." (p. 266) Zelf ziet Sloterdijk drie grote uitdagingen voortdetoekomst. Teneerstede betuugeling van de speculatieve geldeconomie door kapitaal terug met arbeid te verbinden, het implementeren van markteconomische structuren in ontwikkelingslanden en het uitbreiden van de verzorgingsstaat op supranationale schaal. Daarnaast de ontwikkeling van een 'natuurpolitiek': "de integratie van niet-menselijke spelers, van levende wezens, van ecosystemen, van de 'dingen' in het algemeen." (p. 58) Ten slotte het neutraliseren van het islamitische radicalisme en terrorisme – die weliswaar een inspirerend verhaal hebben, maar hun woede bloedig verspillen. Sloterdijk ziet weliswaar boosheid, maar geen verhalen die organisatie en verandering teweeg kunnen brengen. Hij treedt meermaals in dialoog met Antonio Negri, maar acht de andersglobale beweging geen commentaar waardig. In een groen perspectief ziet Sloterdijk wel wat, maar uitwerken doet hij het niet: "Alleen de discussies over zonne-energie en soortgelijke systeemvijandige aanzetten schetsen toekomstscenario's waarin het nu heersende systeem vanwege zijn afhankelijkheid van de vroeg of laat

uitgeputte fossiele brandstoffen tot een onvermijdelijke ondergang gedoemd is." (p. 265) Elders klinkt het: "Van gemeenschappelijke vaderlanden buiten de eigen belangensfeer wil de huidige mens meestal niets meer weten. Zelfs de negatieve utopie, de verwachting van een wereldwijde natuurramp is niet in staat een overkoepelende horizon van verplichtend ontwaken te creëren." (p. 243) Linkse verhalen zijn uitgehold door een dominant pluralisme. Rechts heeft daar overigens minder last van, getuige de vuilbekkerij van Nicholas Sarkozy in reactie op de rellen in Parijse voorsteden in oktober 2005: dat was performante narrativiteit met een verregaande politieke impact.

Woede en tijd bevat enkele interessante analyses, maar blijft al te zeer aan de oppervlakte wanneer het gaat om een diagnose van de huidige situatie. In een conclusie van amper drie pagina's zweert Sloterdijk elke vorm van revolutie af en noemt politiek een oefening in het balanceren: "Men moet streven naar een meritocratie die zowel interals transcultureel een antiautoritair ontspannen moraal weet te verenigen met een duidelijk normbesef en respect voor onvervreemdbare mensenrechten." (p. 298) Wat is dit anders dan het verhaal van de liberale democratie, dat hij elders te abstract vond? Als hij daaraan gekoppeld pleit voor een "opvoedkundig programma" en een "rationaliteitscultuur", ja zelfs droomt van een "wereldcultuur" zijn we ver heen: is Sloterdijk zijn verhitte discussies met Jürgen Habermas vergeten? Voor het opwekken, motiveren en indijken van onze thymotische energieën zal zo'n slap humanistisch gebabbel in ieder geval niet volstaan.

Jeroen Peeters

